

עיונים בתרגום רב סעדיה גאון לבראשית פרקים א-יב

פרופ' יהושע בלאו

התקופה הערבית-היהודית הקלסית הייתה תקופה גרושה בפעילות רוחנית בממדים שלא ייאמנו. קליטת התרבות הערבית-המוסלמית ושל המורשת היוונית, שהייתה אחד המרכיבים החשובים של התרבות הערבית-המוסלמית, הפרתה את היהדות, ומספר היוצרים הגדולים גדל במידה מפתיעה ביותר. בתחילתה ובסופה של תקופה זו, השופעת מלומדים ומשוררים גדולים רבים כל כך, עמדו שני גאוני, שהטביעו את חותמם על תקופה זו בפרט ועל היהדות בכלל. את התקופה הזאת מסיים רבי משה בן מימון (1138-1204), שהביא את התקופה הערבית-היהודית הקלסית לידי סיום מפואר, ועד היום לימודי ההלכה והפילוסופיה היהודית מתנהלים בצל השפעתו. רב סעדיה גאון (882-942) הוא שפתח תקופה מכרעת זו ובמידה רבה כל כך צר את צורתה וקבע את דפוסייה. לא לחינם כינהו אברהם אבן עזרא בשנינות "ראש המדברים בכל מקום", הראשון שיסד את כל המקצועות ושלא כמקובל אצל חלוצים, אף הגיע בבת אחת לפסגה. קשה לתאר לא רק את עומק מפעלו של רס"ג אלא גם את היקפו: הוא היה בין היתר מייסד אסכולה פייטנית, הראשון שכתב מונוגרפיות הלכתיות והמדקדק הראשון, וכה גדול היה שמו עד שהוא, מהגר שבא ממצרים העילית הרחוקה, נבחר כבבל המקפידה כל כך על הייחוס לעמוד בראש הגאונות. אחד התחומים החשובים ביותר שהטביע בו את חותמו על התקופה הערבית-היהודית הקלסית לכל רבדיה היה תרגומו למקרא ופרושי ל. וראש וראשון לכולם תרגום התורה, שהוא תרגום התורה האישי ביותר בתולדות תרגומי כתבי הקודש המרובים כל כך. רק אדם ששלט בכל מכמני היהדות ושהכול הכירו בגדולתו, היה יכול להעז להטיל על התרגום את תפישתו האישית בכל פרט ופרט, להחסיר מן הפסוקים, להוסיף עליהם ולדקדק בכתובים בהתאם לתוכנותיו ההלכתיות והפילוסופיות.

תרגום מונומנטלי זה, ששלט ללא מצרים באחת התקופות המכריעות של תרבותנו, הוא, כמו רוב היצירה הערבית-היהודית, כספר חתום לרובו המכריע של העם היושב בציון, להוציא חלק קטן של יהדות תימן, שעדיין קוראים את תרגומו, כפי שקראוהו אבותיהם. כמו בתחומים כה רבים של התרבות הערבית-היהודית, הבקיע לנו הרב יוסף קאפח זצ"ל את הדרך האטומה

גם אל התרגום של רס"ג והוציא ספר בן ר"ח עמודים על פירושו רבינו סעדיה גאון על התורה¹ ופתח את שערי תרגומו המפואר של הגאון בפני עם ישראל כולו. אכן כולנו נפעמים ומתפעלים מהיקף פועלו של הרב קאפח, שמסוגל היה לכנס חלק כה גדול של התרבות הערבית-היהודית ולהעמידו לרשות הקהל הרחב. הוא המשיך את פעולתם של בני תבון, שבימי הביניים אפשרו ליהודים שלא ידעו ערבית להכיר את מכמני התרבות הערבית-היהודית, והוא פעל ברוח חיים נחמן ביאליק, שחלם לראות את אוצרות עם ישראל מכונסים. ומי יגלה עפר מעיניך, חיים נחמן ביאליק, שחלמת על כינוס אוצרות תרבותנו, לראות שזכינו בכינוס חלק כה חשוב של מורשתנו בידי איש אחד!

להלן אגיש לקורא כמה מפניני פירושו של הגאון, כשאני משתדל להוסיף על ספרו של הרב קאפח, שהוא היסוד לדבריי, בחינת לקט ושכחה. משתמש אני ככל האפשר בכתב היד החלקי הקדום של תרגום התורה שנשתמר בגניזת רוסיה,² ואם יעלה בידי להרחיב את יריעת ספרו של הרב קאפח, הרי זה שכרי מכל עמלי, שהרי איני אלא מלקט אחרי הקוצר. בראשית א, ה-ו — למא מצא מן אלליל ואלנהאר יום ואחד פשא אללה' "אחרי שעברה מן הלילות והימים (בעצם: מ[סוג] הלילה ומ[סוג] היום) יממה אחת, רצה אלקים",³ וכן ביתר הימים של הבריאה. הגאון לא התחשב כאן ולא בהמשך בחלוקה לפסוקות. גם בפרט זה משתקפת הקפדתו של הגאון להגיש תרגום הגיוני. הוא, שהיה מגדולי המשוררים של תקופתו, מייסד אסכולה פיוטית ובוודאי רגיש למקצב, שינה את התבנית והמקצב המקוריים של הכתובים, כדי להשיג מבנה שנראה לו הגיוני יותר.

א, כא — (ואחר כך למשל ו, כ; בדומה ז, ח; ז, יד; ז, ז; כא; ח, יז; ח, יט וכו'): "את התנינם הגדלים ואת כל נפש החיה הרמשת" וכן ו, כ ("מהעוף למינהו ומן הבהמה למינה) מכל רמש האדמה למינהו". רס"ג מתרגם בכתובים אלו וברבים אחרים "כל" ב'סאיר', מילה שמשמעה המילולי בערבית "שְׂאָר", אך משמשת גם בהוראת 'כול'⁴. הגאון,⁵ המקפיד ביותר

1. אני מחזיק בידי מהדורה חדשה ומתוקנת, ירושלים תשמ"ד. החומר שבספר זה אף הוכלל ב'תורת חיים, חמשה חומשי תורה', ירושלים תשמ"ו-תשנ"ג, הנפוץ למדי. קאפח הסתמך הרבה על פירושו החשוב כל כך של הרב עמרם קרח, נוה שלום, שנכלל בספר כתר תורה, "התאג" הגדול, מהדורת יוסף חסיד, ירושלים תשמ"ב.
2. הכוונה לכ"י פטרסבורג C ii, שנכתב במזרח (לא בתימן!) בתחילת המאה ה"א. ראה עליו לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111-130, ומשמש לכן אישור והשלמה לנוסח תימן. כשחסר פסוק בכ"י זה, נזקקתי לאחד התאגיים (בעיקר לספר כתר תורה תאג, ירושלים תרנ"ד, אך גם לספר תורה "תאג" הנוכרי) או לנ"י דירינבורג, תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף אלפיומי, פאריס תרנ"ג.
3. השווה הרב קאפח, עמ' טז, הע' 9 ו-10. ניסוחו שהגאון תרגם 'כאילו כתוב' שפסוק ה' משפט זמן ופסוק ז' משפטו הראשי, אינו מוצלח, כי רס"ג אכן הבין את קשרם של הפסוקים כן, ואף אין לטעון שהגאון השמיט את הווי של "ויאמר", שהרי הוא תרגמו ב-פ ('פשא').
4. השווה בעברית "שבכל הלילות אנו אוכלים שאר ירקות", שמשמעו "כל הירקות", ובאה "שאר" כאילו הכוונה "שאר הירקות בנוסף למרור".
5. עיין מש"כ אצל מורג וכו', עורכים, מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 126-127.

לדייק במספרים ומשתדל להגיש תרגום הגיוני ושכלתני, מתרגם בקביעות "כול" ב'סאיר' כאשר (ורק כאשר) חלק של הכוליות נזכר כבר מקודם. ובכך בפסוקים שלנו הוזכרו כבר התניינים הרומשים גם הם והבהמה שאף היא רומשת,⁶ ועל כן אין רס"ג מתרגם "כל רמש" ב'כל/גמיע' אלא ב'סאיר' ובדומה בפסוקים האחרים הנזכרים. הייתי מתרגם את 'סאיר' בשביל הקהל העברי "את כל שאר הנפשות החיות הרומשות/מכל שאר רמש האדמה למינהו".⁷

ב, ג — "מכל מלאכתו אשר ברא" מן מתל כלקה' "מעין בריאתו" (ולאו דווקא 'מעין בריאה' שאצל הרב קאפח).

ב, ה — 'טרם', כידוע,⁸ משמשת לא רק כמילת קישור משעבדת "לפני ש" אלא אף כתיאור "עדיין לא", וכך מבינים בדרך כלל גם את פסוקנו⁹ "וכל שיח השדה טרם יהיה וכל עשב השדה טרם יצמח כי לא המטיר", שמשמעו "עדיין לא היה ועדיין לא צמח מפני שלא המטיר". אולם הגאון לא הכיר, כפי הנראה, בהוראת 'טרם' כתיאור אלא תרגמה תמיד, לעתים בצורה מאולצת, ב'קבל אן' "לפני ש". כך למשל בראשית כד: טו "ויהי הוא טרם כלה לדבר והנה רבקה" 'פהו קבל אן יפרג מן כלאמה פאדא ברבקה' "ולפני שכלה לדבר והנה רבקה". שמות ט ללא "ידעתי כי טרם תיראון ... והפשטה והשערה נכתה" הוא מתרגם 'פאעלם'¹⁰ קבל אן תכאפו ... אן אלכתאן ואלשעיר קד עטבא, כלומר "אני יודע, לפני שתיראו ..., שהפשטן והשעורה הושחתו". שמות י, ז¹¹ — "שלח את האנשים ... הטרם תדע כי אבדה מצרים" לא התחשב הגאון בה' השאלה ("כלום אינך יודע עדיין שאבדה מצרים") ותרגם 'אטלק אלקום ...

6. השווה ז, כא "ויגוע כל בשר הרמש על הארץ בעוף ובבהמה ובחיה ובכל השרץ השרץ על הארץ"; אכן גם כאן רס"ג מתרגם ב'סאיר' את "כל (השרץ השרוצ)".
7. כל כך מדייק רס"ג בשימוש ב'סאר' בתרגום של 'כול' כשחלק של הכוליות נזכר כבר מקודם, עד שניתן להבין כיצד פירש כתוב כשאינו נזקק לתרגום 'כול' ב'סאר'. בראשית ג, יד 'ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה' אפשר היה לכאורה להבין 'ארור אתה יותר מכל הבהמה ומכל חית השדה' (השווה למשל ספורנו על אתר 'שישיג תאזותיו וצרכיו בצער יותר מכל שאר בעלי החיים'). אולם לו הבין רס"ג את הכתוב כן, היה צריך (לא רק להשתמש בערבית, שלה צורת דרגת ייתרון מיוחדת, בדרגת הייתרון 'ארור אתה יותר' אלא גם לפי שיטתו היה עליו) לתרגם את 'כל' ב'(כל) שאר' ולא ב'כול', כפי שהוא אכן תרגם. הוא הבין אפוא את הכתוב (כפי שלרוב מפרשים אותו) כמשמעות 'ארור אתה מתוך כל הבהמה ומתוך כל חית השדה', ותרגם את 'כול' כמשמעו 'גמיע'.
8. אינני עוסק ב"טרם", המשמש לפעמים כמילת יחס ובדרך כלל כמילת קישור משעבדת.
9. עיין למשל התרגום ורש"י.
10. פסוק זה חסר בכ"י פטרסבורג. כך נוסח תאג'; דירינבורג ותאג' גדול גורסים 'פאעלמו' 'דעו' (דירינבורג 'פאעלמו אנכם' 'דעו שאתם'), ונראית טעות הבנה קדומה (המתועדת כבר בספר אותיות העניינים של אבן בלעם, עיין ש' אברמסון, שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם, ירושלים 1975, עמ' 117: "ורב סעדיה גאון ז"ל פירש בו שהוא מדברי הנביא ע"ה ועניינו שיאמ' דעו שקודם ש....") במקום 'פאעלם' — פִּאֲעַלְמִי במקור 'ידעתי' (המתורגם פִּאֲעַלְמִי למשל בראשית יב:יא), שהובן כציווי 'דע' (פִּאֲעַלְמִי) והותאם לריבוי.
11. פסוק זה חסר בכ"י פטרסבורג.

קבל אן תשאהד מצר קד באדת' "שחרר את העם ... לפני שתראה שמצרים אבדה". במדבר יא, לג — "הבשר עודנו בין שניהם טרם יכרת ואף ה' חרה בעם" 'אלחם בעד בין אסנאנהם קבל אן ימצגוה אד אשתד גצב אללה' "הבשר עדיין בין שניהם, לפני שילעסוהו, והנה התחזק כעש האל'. בהתאם לכך תרגם הגאון את פסוקנו 'אן גמיע שגר אלצחרא קבל אן יכון וגמיע עשבהא קבל אן ינבת לם'¹² 'ימטר' "לפני שכל עצי השדה היו ולפני שכל עשביו צמחו, לא המטיר".

ב, ו — רס"ג מתרגם "ואף אד לא היה עולה ממנה (הרב קאפח: מן האדמה), כדי להשקות את כל(!) פניה".

ב, ז/ט' — "וייצר ה'" מתורגם מילולית (מחק "אז" אצל קאפח) וכן בפסוק ט' מן האדמה" ובפסוק י' "יוצא", כולן מתורגמות מילולית, ויש לתקן אצל הרב קאפח לפי זה.

ב, יא — "החווילה" זווילה', והגאון בחר בשם זה בגלל דמיון צלולו ל"חווילה", והיא עיר בסודן כעדות הגאון ג'פיים¹³ ואכן הדרום היה אחד ממקורות הזהב החשובים של מצרים, והגאון, שמוצאו ממצרים העילית, הכיר את המקומות האלה אישית. ובפירושו כתב¹⁴ 'אלניל הו פי גואר אלבלדין אלמסמיין חווילה אעני אלחבשה ואלימן [ופיה]¹⁵ מעדן דהב כביר' "הנילוס (שעמו זיהה הגאון את נהר פישון הסובב את כל ארץ החווילה) הוא בקרבת שתי הארצות חבש ותימן, ובו מכרה זהב גדול".

ב, יז — "מות תמות" 'תהיה ראוי למות'¹⁶.

ב, יח — "לא טוב היות אדם לבדו" מתורגם "לא טוב שיישאר אדם לבדו".

ב, יט — "ויצר ה' אלקים מן האדמה כל חית השדה ואת כל עוף השמים ויבא אל האדם" מתורגם בפירושו¹⁷ 'פלמא כלק אללה מן אלארץ גמיע וחש אלארץ וטאיר אלסמא אתי בהא אלי אדם' "ואחרי שהאל ברא (עבר רחוק¹⁸) את כל חית הארץ ועוף השמיים, הביא אותם אל אדם".

אכן לפי תרגום זה אין להקשות מה ראה הכתוב לספר את בריאת החיה והעוף פעמיים, גם כאן, גם לעיל א, כ. כה. אלא הכתוב מספר, שאחרי שבראם, הוא הביאם אל אדם. ובפירושו לכתובים רס"ג אומר מפורשות¹⁹ 'יקו ויצר ייי אלהים מן האדמה וגו' ליס הו כלק תאני לכנה אעאדה' קול יקול למא כלק אללה אלבהאים יום אלגמעיה' מע אלטאיר אלמכלוק יום אלכמיס אתי בהא אלי

12. תאג', תאג' גדול ודירינבורג כולם גורסים, בניגוד לכ"י פטרסבורג, 'אד לם', ונוסח זה נראה שיבוש שהתהווה בהשפעת "כי" הסיבה שבמקור, שאינו מתאים לתרגום הגאון, או גרידה אחרי מקרים שבהם אחרי 'קבל אן' אכן באה 'אד' להבעת הפתעה (עיין לעיל במדבר יא, לג), אולם אין כאן הפתעה.

13. ולא 'נהר (!)', כדעת הרב קאפח, עמ' יט, הע' 11.

14. מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו יורק תשמ"ד (להלן: רס"ג, פירוש בראשית), עמ' 61.

15. כך נראה לכאורה להשלים לאור דברי קרקסאני המובאים רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 270, הע' 349. ואפשר שהחלל בכתב היד גדול יותר ואז יש אולי להשלים 'פי דאכלה' "ובתוכו".

16. כפי שפירש הרב קאפח עמ' יט, הע' 18, אך לא בפנים.

17. רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 65.

18. וכן רד"ק בפירושו "וכבר יצר".

19. רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 66.

אדם' "ומה שאמר ויצר ה' א' מן האדמה וגו' אינו בריאה שנייה אלא חזרה על מה שאמר. הוא אומר: לאחר שהאל ברא את הבהמה ביום ששי עם העוף שנברא ביום חמישי, הביאם אל אדם". אולם אם אין הופכים את "ויצר ה'" למשפט זמן המוסב לעבר קודם, אכן יש לתמוה מה ראה הכתוב להכפיל את תיאור בריאת החיה והעוף. כדי לתרץ קושי זה, תרגם הגאון בתרגומו את "ויצר ה'" ב'פחשר אללה' "ואסף²⁰ האל", ולפי תפיסה זו סיפר הכתוב את בריאת החיה והעוף בפרק א', ועכשיו הוא מתאר שהם נאספו מן האדמה והובאו אל אדם. על כל פנים, לפנינו שתי גרסאות שוות ערך של תרגום "ויצר", בפירושו ובתרגום, אשר שתיהן פותרות את הקושי של בריאה שנייה של החיה והעוף, 'למא כלק' ו'פחשר'.

לכאורה מפתיע מה ראה כגון הגאון להביע את האיסוף ב'חשר' הנדיר יותר ולא ב'גמע' השכיח.²¹ שמה הושפע שלא בודעין מקוראן פא, 5 وَأَدَا الـوَحْشَ حَشَرَتْ "וכאשר ייאספו החיות". ואכן, עקבות השפעת הקוראן מצויים אצל רס"ג,²² והבולט שבהם במדבר יט, א, אשר שם הוא מתרגם "פרה אדומה" ב'אלבקרה אלצפרא' כביטוי הקוראני ב, 69.²³

אין לטעון שהגאון חיקה במכוון את לשון הקוראן, שהרי בסיפורי יוסף משתמש הגאון בשביל "כתונת" ב'תוניה' ולא ב'קמיץ' שבסורת יוסף יב, 18, ובפרק לו, כה הוא מתרגם "אורחה" ב'קאפלה' ולא ב'סיארה', כפי שנמצאת בסורה יב, 19. אין זאת אלא שהגאון השתמש בכיטויים קוראניים בהשפעתם הלא מכוונת, ודווקא עובדה זו מבליטה את עומק ההשפעה.

20. וכן הציע כאפשרות רד"ק, ערך יצר. ועיין בפירושו לעמוס ז, א "ויצר גביי" במשמעות "אסיפת הארבה".

ונראה לכאורה שתפיסת "יצר" במשמעות "אסף" נובעת מן ההקשר בביטוי "ויצר גביי", מן הסתם תוך קשירת "יצר" עם "אצר", והעברה אחר כך לפסוקנו, כדי לתרץ את בעיית כפילות בריאת החיה והעוף.

21. בראשית א, ט "יקוו המים", שתרגומו לא נשתמר בכ"י פטרסבורג, מתורגם אצל דירינבורג ותאג' (גדול) 'תגתמע אלאמיא/גתמע אלמא'. אולם שימוש זה נראה lectio facillior במקום מה שמן הסתם התרגום המקורי 'לתם אלמא' שנשתמר אצל רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 32 (הנוסח שם 'לתאם', ומן הסתם נגרר אחרי 'מלאם אלמא' 'מקוה מים' שבפסוק הבא ושבגללו השתמש הגאון בפועל اِنْتَمَّ).

22. על פרטים עיין מש"כ תרכ"מ (תשל"א), עמ' 512-514; שם אני עוסק גם במובאות אבן קורישי מן הקוראן. והשווה על השתקפויות ביטויים קוראניים אצל הגאון R. Ecker, Die arabische Job Übersetzung des Gaon Saadja ben Josef al-Fajjūm, München 1962, פרופסור מיכאל שורץ הפנני לאפשרות שתרגום תהלים של הגאון קטו, טז מושפע מסורה ב, 22. כן הפנני למורה נבוכים, הוצאת יואל, עמ' 238, המושפע מסורה נט, 2 ולחובות הלבבות, הוצאת הרב קאפח, עמ' ע, הערה, המשקף את עקבות סורה מב, 11. על הפתגם הקוראני "חמור נושא ספרים", הנמצא גם בחובות הלבבות, השווה י' בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו, עמ' 35.

23. הרב קאפח, עמ' קנו לבמדבר יט, א, הע' 1 יצא חוצץ נגד מה שהוא מכנה "ותועי לבב לא ידעו זאת, ולעזו שרבנו הושפע מזרים". אולם טענתו כאילו أَحْمَر מציין "אדום" ממש בלבד וזו הסיבה שהגאון השתמש ב'אצפר', אינה נכונה. أَحْمَر מציין לאמתו של דבר את כל תחום הצבעים צהוב-אדום-חום, עיין W. Fischer, Farb- und, Formbezeichnungen in der Sprache der altarabischen Dichtung, Wiesbaden 1965, עמ' 234; 335 ואילך, ומבחינה סמנטית לא הייתה סיבה שלא להשתמש בו.

את "לראות" הגאון מתרגם "להראותו", והרב קאפח הע' 20 העיר שהוצרך לכך כי הכול גלוי לפניו (לפני הקדוש ברוך הוא). אולם אין זאת כי אם תרגום חופשי, כי לפי עדות פירוש הגאון התרגום המילולי של "לראות" הוא "לראות האדם".²⁴

ב, כ-כא — עמדנו בפסוק ב, יט על מציאותן של שני נוסחאות תרגום, ששניהם מאוששים. שתי דרכי תרגום דומות משתקפות אף בפסוקנו. כ"י פטרסבורג מתרגם את "ויקרא האדם שמות ... ולאדם לא מצא עזר כנגדו ויפל ... תרדמה" ב'פסמא אדם אסמא ... ולם יוגד לאדם עון חזאה פאוקע ... סבאתא', רוצה לומר "ויקרא אדם שמות ... ולא נמצא לאדם עזר לעומתו והפיל ... תרדמה", רוצה לומר בשרשרת של שלושה משפטים מאוחים כמו במקור. אולם דירינבורג, שני התאג'ים ואף הפירוש²⁵ מתרגמים במשפט זמן 'פלמא סמא ... פאוקע' "ואחרי שקרא ... הפיל". שוב נראה שלפנינו שתי גרסאות מאוששות.

"ולאדם לא מצא עזר" מתרגם כ"י פטרסבורג 'ולם יוגד לאדם עון', כלומר "ולא נמצא לאדם עזר", ושיעור הכתוב לפי תפיסה זו "ולא מצא [המוצא] לאדם עזר", הפירוש²⁶ והתאג'ים גורסים 'ולם יגד לנפסה עונא' "ולא מצא (אדם) לעצמו עזר", ושיעורו "ולאדם לא מצא [אדם] עזר", והוא הנוסח העיקרי²⁷ והוא שהיה לפני ראב"ע ("ולנפשו לא מצא")²⁸ והתגלגל לפירושו של רד"ק ("ולעצמו לא מצא עזר").

ב, כג — "זאת הפעם עצם" 'היה אלמרה' שאהדת עטמא' "הפעם הזאת ראיתי עצם". "לזאת יקרא" וינבגי אן תסמי' "ראוי שתיקרא".

ב, כד — "והיו לבשר אחד", לפי כ"י פטרסבורג; רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 67; ודירינבורג "כגוף אחד".

ג, א — "אף כ"י מתורגם ב'איקינא' "האמנם".²⁹

ג, ג — רס"ג מתרגם את "ולא תגעו בו" מילולית. התרגום הערבי שהוא משתמש בו 'דנא ב' משמעו בערבית הכללית אמנם "קרב אל" (פפי שהרב קאפח אכן הבינו), אך בערבית היהודית (כנראה בהשפעת הארמית; תרגום אונקלוס על אתר 'לא תקרוב ביה') הוראתו "נגע ב" (השווה 'רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר ר' סעדיה גאון, רמת-גן תשמ"ו בערכו [שם הביא אמנם "נגע, התקרב", אך "התקרב" שם מיותרת, שהרי אינה שימוש לשון מיוחד לגאון]).

ג, ח — הנוסח המאושש של התרגום ל"לרוח היום" הוא "כתנועת היום", עיין רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 74, 10.

24. רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 66.

25. רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 65 פסוק כ; פסוק כא מתורגם במנותק עמ' 67, וזו כנראה הסיבה שהנוסח הנמסר בתרגום הוא 'ואוקע' ונראה שהשתבש מ'פאוקע'.

26. רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 65.

27. דירינבורג גורס 'ולם יגד אדם עונא' "ואדם לא מצא עזר", ונראה לכאורה נוסח מאוחר.

28. מפרשו של אבן עזרא ב'תורת חיים' לא עמד על מקור פירושו, אף על פי שהרב קאפח הביא את נוסח תרגום רס"ג.

29. תרגומו של הרב קאפח 'האם נכון הדבר ש' חופשי במקצת.

ג, טז/יז — "עצבונך... בעצב/בעצבון", רס"ג מתרגם את כולם 'משקה', כלומר "יגיעה".³⁰

ג, כב — "כאחד ממנו לדעת טוב ורע" הרב קאפח מתרגם אל נכון "כאחד אשר ממנו ידיעת טוב ורע" ומסביר "תיבת 'ממנו' מוסבה אל האדם". לשם הבהרה כדאי להביא את רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 79: 'יקולה תבארך הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע כשף לנא בה מוצע אלזגר עלי אלאדם והו אנה קד צאר כאסתאד נפסה וכאן מסתגניא ען אלאוד[י]אד מן תעלימי פקד וגב טרדה. ומחן כאחד ממנו לדעת טוב ורע אחד מן הו מן נפסה יערף אלכיר ואלשר', רוצה לומר "ומה שאמר, יתברך, הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע, גילה לנו בו את טעם הגירוש של האדם, והוא שהוא נהיה כאדון לעצמו ולא היה (עוד) זקוק שאוסיף ללמדו(ו), ועל כן צריך לגרשו. והפשט של כאחד ממנו לדעת טוב ורע, אחד ממי שיודע מעצמו את הטוב ואת הרע".

"לעולם" מתורגם 'אלי אלהר', ופירושו "לעולם" ממש, והשווה למשל Lane בערכו, ושלא כהערת הרב קאפח למקום, עמ' כא, הע' 14, כאילו עניינו "דור".

ד, ג — "מקץ ימים" מתורגם 'בעד איאם', רוצה לומר "אחרי ימים", ולא "אחרי כמה ימים" (כדברי הרב קאפח), והגאון לא הוסיף "כמה" בתרגומו.

ד, יב — "כי תעבד את האדמה לא תוסף תת כחה" מתורגם (עם שינויי נוסח) 'באן תפלחהא ולא תעאוד תעטיך קואהא', רוצה לומר "שתעבדנה ולא תשוב"³¹ לתת לך כוחותיה".

ד, כב — "לטש כל חרש נחשת וברזל" מתורגם 'אול ציקל (ל)גמיע צנעה' אלנחאס ואלחדיד' והרב קאפח מתרגם אל נכון "ראשון מבריקי (ומצחצחי) כל עבודות נחושת וברזל", ואכן *صَنَعَة* מתועדת היטב בהוראת "עבודה, מלאכה". הקושי הוא שהיא באה כתרגום של "חורש". על כן אני מהרהר שמא לפנינו *صَنَعَة*, ריבוי של *صانع* ולהבין "מבריקי כל עובדי נחושת וברזל". אך גם בהצעתי יש קושי: לא מצאתי את *صَنَعَة* במילונים המרוכבים שחיפשתי בהם. מאידך, הריבוי *فَعْلَة* נוצר בקביעות מן היחיד *فَاعِل* לציון בני אדם. חיזוק להצעה נמצא בתרגום פסוקנו אצל רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 93: 'והו כאן אסתאד כל מן יצנע אלנחאס ואלחדיד' "והוא היה ראש של כל מי שעבד בנחושת וברזל".

ד, כד — "כי שבעתים יקם קין ולמך שבעים ושבעה" 'פאן כאן כתירא יקאד בקין פבלמך אכתור ואכתר', שתרגומו "ואם נוקמים את נקמת³² קין הרבה, הרי את נקמת למך יותר ויותר".
ו, ג — "לא ידון" 'לא ינגמד', הרב קאפח על אתר "לא ישאר שקוע". אולם הרב קאפח משווה בהע' 2 בצדק את דברי הגאון דניאל ז, טו 'לא ידון רוחי באדם לא ינגמד יעני לא יתבת',

30. הרב קאפח מתרגם משום מה את "עצבון" הראשון ב'צער' ואת השני ב'יגע וקושי'. התרגומים כשלעצמם נכונים, אך אין סיבה לשנות בתרגום.

31. הרב קאפח על אתר השמיט את "תשוב".

32. הרב קאפח על אתר "עונשו של קין", אולם לא בעונשו מדובר אלא בכך שינקמו את דמו מאת הורגו, והשווה רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 95, 'יקאד בה מן יתלה', רוצה לומר "ינקמו את נקמתו מאת הורגו".

כלומר " ... לא יישאר בנדן, רוצה לומר לא יתקיים". לפי זה נראה להבין את 'ינגמד' כ"לא יתקיים".

"והיו ימיו" ותכונן מדתהם' כלומר "ויהיו ימיהם", ומה שכתב הרב קאפח "אלא יהיו מיהם" הוא פירוש של דברי הגאון ולא תרגום מילה במילה.

ו, ו — "ויִפְחַם ה' כי עשה את האדם" 'פתואעדהם אללה במא³³ צנעהם', רוצה לומר "איים עליהם"³⁴ במה שעשאים, והכוונה שעל ידי שבראם, קייב את ברוואיו ללכת בדרכו, ואם לאו, הם מוזהרים שיענישם, ומכאן האיום. והשווה את דברי הגאון (רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 101) 'אנה במא צנעה לא מן שי פהו קאדר אן יכתרמהם אד ליס אכתראמהם פי אלעקל אצעב מן אבתראהם בל אסהל', ותרגומו³⁵ "על ידי שבִּרְאוּ יֵשׁ מֵאִין, (הוא הראה ש)הוא מסוגל להשמידם, מאחר שלפי ההיגיון אין השמדתם קשה מבריאתם אלא קלה יותר". והשווה את דבריו הנכוחים של צוקר, שם, עמ' 334, הע' 250. ובדומה יש להבין ו, ז.

ו, יד — "תבת עצי גפר" 'תאבותא מן כשב...'. כלומר 'תיבה מעצי...".

ו, כ — "שָׁנִים" 'אזואגא', כלומר "זוגות", והשווה למשל ראב"ע "ביאר שיהיו זכר ונקבה", ובוה תירץ את הקושיה, שהרי מן הבהמה הטהורה הביא שבעה ולא שנים.

ו, כב — "כן עשה" הגאון לא תרגמו³⁶ כי חִשְׁבוּ למיותר.

ז, ד — "היקום" 'אלאנאס', כלומר "האנשים".

ז, יא — "תהום רבה" מתורגמת בכ"י פטרסבורג 'אלגמר אלעטים', כלומר ביחיד כמו במקור, וכן דירינבורג, וזה משקף ככל הנראה את נוסח המקור. אולם בתאגיים מתועד הריבוי 'אלעטאם', ואחריהם נגזר הרב קאפח.

ז, ב — "ויהי הגשם", רס"ג "והמשיך הגשם".

ז, טו — "ויבואו" 'באן אקבלו', רוצה לומר (כממשיך את הפסוקים הקודמים) "על ידי שבאו", על כל פנים לפי כ"י פטרסבורג. אולם התאגיים ודירינבורג 'באן' ליתא והפועל הוא 'דכלוא', ולפי זה תרגם הרב קאפח.

ז, יז — "ויהי" 'ולמא אקאם', רוצה לומר "כאשר המשיך".³⁷

ז, יט — "ויכסו", בתרגום מילולי 'תגטי', ואכן כך גרסת כ"י פטרסבורג ודירינבורג. אולם לפי נוסח התאגיים 'גטי' כפועל פעיל,³⁸ ואינו נראה, לא בגלל ההקשר ולא מפני ש'תגטי' מתועד בצפוי בפסוק כ.

33. שינוי נוסח 'כמא', ולפי זה תרגם הרב קאפח 'כאשר', אך נוסח זה נראה חלק פחות.

34. זאת כוונת הרב קאפח, שתרגם "אמר להענישם".

35. תרגומי שונה במקצת מזה של צוקר, שם, עמ' 334.

36. כך כ"י פטרסבורג, דירינבורג; אך בחלק של התאגיים נוסף התרגום בעקבות המקור.

37. ולאו דווקא "כאשר היה", בתרגומו של הרב קאפח. והרב קאפח קיבל את נוסח התאגיים.

38. והרב קאפח קיבל את נוסח התאגיים.

ז, כג — "וימח" וימחו³⁹ המים".
 ח, א — "ויעבר א' רוח על הארץ וישכו המים", 'פאמר אללה בריח עלי אלארץ ספן בהא אלמא', ותרגומו "ויצו א' שהרוח (תנשב) על הארץ והשקית בה את המים".
 ח, ג — "וישובו המים מעל הארץ הלוך ושוב", ותראגזע אלמא עלי אלארץ כלמא מר רגע', מילולית "וישובו המים מעל הארץ, ככל שעברו ("שהלכו"), שבו (יותר); וכך רס"ג מתרגם בקביעות "יותר ויותר, הלוך ו" ב'כלמא מר', מילולית "ככל שעבר, יותר ויותר...".
 ו"עבר" מתרגם את "הלוך" ודומיו⁴⁰. כך למשל בפסוק ה "והמים היו הלוך וחסור" וכאן אלמא כלמא מר נקץ', מילולית "והמים, ככל ש"הלכו", היו חסרים (יותר)". יב, ט "ויסע אברם הלוך ונסוע הנגבה" ורחל אברם כלמא מר רחל אלי אלקבלה', רוצה לומר "ונסע אברם, כל פעם שהלך, התרבו נסיעותיו לנגב"; כו, יג "ויגדל האיש וילך הלוך וגדל עד כי גדל מאד" 'פעטם/ פכתר אלרגל וכאן כלמא (!) מר עטם/כתר אלי אן עטם (!) ג'דא', מילה במילה "וגדל האיש, ויהי כל פעם ש"הלך", גדל יותר ויותר, עד שגדל מאוד". מעניין התרגום לשמות יט, יט "ויהי קול השפר הולך וחזק מאד" וכאן צות אלכוך כלמא מר אשתד ג'דא' מילולית "ויהי קול השופר, ככל ש"הלך", התחזק מאוד", כי הוא משקף את התאבנות המבנה, שהרי "התחזק יותר ויותר מאוד" אינו חלק. (המיוחד ל)רס"ג לאסתר ט, ד "הולך וגדל" 'כלמא (!) ג'א עטם (!)', והנוסח המקורי היה מן הסתם 'כלמא מר עטם', שהרי רס"ג משתמש ב'מר' אף לתרגום של "הלך" בהוראתו הפשוטה ולא בזו של "יותר ויותר".

ח, ז — "ויצא יצוא ושוב" 'פאקאם יכרג וירגע', כלומר "והמשיך לצאת ולשוב".
 ח, ט — "על פני כל הארץ" 'עלי גמיע וגה אלארץ', רוצה לומר "על כל פני הארץ".
 ט, א — בהערה 1 נפלה טעות דפוס; קרא הע' 18 במקום הע' 16.
 ט, ב — על ידי שתרגם "בכל אשר ... ובכל דגי הים" בהשמטת הב "כל אשר ... וכל דגי הים" לכאורה מְשַׁכֵּם להמשך "כל אשר ... וכל דגי הים מסורים (מתורגם בצורת בינוני); פחות נראה למשכו לקודם לו ולהשלים בהמשך הם: "הם] מסורים".
 ט, ה — הרב קאפח תרגם 'באלנהי' "באזהרה", ונראה לתרגמו "באיסור".
 המחצית השנייה של הפסוק לפי כ"י פטרסבורג "ומיד בני אדם, איזה שהוא איש הורג את אחיו אדרוש ממנו בנפשו".

ט, ו — הרב קאפח גורס "כל שופך"; מְחַק "כל".
 ט, יז — "ויאמר" 'כ'דאך קאלי', כלומר "כך אמר".
 יא, ד — "וראשו בשמים" (ו)ראסה ידאני אלסמא', כלומר "(ו)ראשו מתקרב⁴¹ לשמיים".
 יא, ה/יא, ז/יח, כא⁴² — "וירד ה' לראת/הבה נרדה ונבלה שם שפתם/אורדה-נא ואראה"

39. קרא כך במקום 'וימח המים'.

40. והשווה את הערת ג' גולדנברג על שימוש מעין זה בתרגום הארמי החדש של יהודי כורדיסטן, פעמים 36 (תשמ"ח), עמ' 151, הע' 17.

41. ולא דווקא 'מגיע', כתרגום הרב קאפח, הרי הגאון רצה לרכך את ההפלה.

42. על פסוקים אלו כתבת ב-, A.S. Kaye, ed., Semitic Studies in Honor of W. Leslau, Wiesbaden 1991, p. 164; בינתיים נתגלה כ"י פטרסבורג והוא מאשר לכאורה את מסקנותי.

מתורגם בידי הגאון 'פאורר אללה אמרא מוגלא לירי/לאכני אורד אמרא אשתת בה לגתהם/ אורד אמרא מוגלא אנטר' 'והוריד ה' צו ... כדי שיראה/אבל אני אוריד צו כדי שאבלבל⁴³ בו את שפתם/אוריד צו ... כדי שאראה". נוסח התרגום אחיד פחות או יותר, אולם יא, ז הגרסה המובאת היא קריאת כ"י פטרסבורג, (ופחות או יותר) תאג' ותאג' גדול. אך דירינבורג, נוה שלום וקאפח למקום גורסים גם בפסוק זה 'אמרא מוגלא'. בשלב זה מן הראוי לברר את משמעות 'מוגלא', כדי שנסקול את שני הנוסחים זה מול זה. קאפח מתרגם "פקודת הפתדה/צו מבהיל", כלומר גזרוהו משורש *وجل*, כפי שקובע נוה שלום במפורש. זו גם תפישתו של J. Mieses, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 63 (1919), p. 285. דירינבורג עמ' 18, הע' 2 בהצעת תרגום ליא, ה מתרגם "וירד ה' דבר"⁴⁴ אשר לא ישוב; הוא קרא כפי הנראה *مُؤَجِّل*, כלומר "צו) לתקופה מצומצמת (אשר אחרי תום התקופה הזאת לא ישוב עוד לפעול)".⁴⁵ אולם אין ספק שיש להבין 'מוגל' כ*مُؤَجِّل*, רוצה לומר "צו) הנותן ארכה". ואלו דברי רס"ג בפירושו ליח, כא⁴⁶ 'וקו' ואראה הו אלתאגיל פבעת במלכה באגל צגיר לעלהם יתובון יומהם דאך' 'ומה שאמר ואראה הוא נתינת ארכה, שלח להם את מלאכו עם ארכה מצומצמת, אולי/כדי שיחזרו בתשובה באותו היום". פירושו המאושש של 'מוגלא' מאפשר לנו לברר את הנוסח הנכון בפסוק יא, ז. נתינת הארכה אינה מתאימה להקשר אלא בכתובים יא, ה ויח, כא, שהבורא לא החליט בהם עדיין להעניש את דור הפלגה ואת אנשי סדום ועמורה. אך בפסוק יא, ז האל יורד סופית כדי להעניש את אנשי דור הפלגה מיד, ללא ארכה. אין אפוא ספק שהקריאה הנכונה בפסוק זה 'אמרא' ללא 'מוגלא', 'ומוגלא' נשתרבו לכתוב בהשפעת יא, ה.

יא, ז "הבה" 'לאכני',⁴⁷ כלומר "אבל אני".

יב, א 'ויאמר' 'אד קאל', והרב קאפח מתרגמו בצדק 'לפי שאמר', ואכן זה בנוסח המתועד לא רק אצל דירינבורג והתאגיים אלא אף רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 113. על כן נראה לכאורה שדווקא נוסח כ"י פטרסבורג המבודד 'תם קאל', כלומר "ואמר", אינו מקורי. יב, כ "וישלחו אתו" 'בדוקא', שמשמעו המתועד היטב בערבית הקלסית⁴⁸ "ליוו אותו".⁴⁹

43. קאפח למקום מתרגם 'נפור' ומתפלא כיצד תרגם "נבלה" 'נשתת' (אינני שם לב להבדל במספר) שעניינה פיוור, חילוק ופיוור, והרי לשורש בלל אין מובן זה. אולם ל'שתת' לא רק הוראת "פיוור", השולטת בערבית החדשה, אלא גם "בלבל", עיין למשל ליינ (to disorder).

44. "צו, פקודה" נראה תרגום עדיף על "דבר".

45. בספר לסלאו פירשתי "צו לתקופה מוגבלת, אשר אחרי תום התקופה לא ישוב עוד אל הבורא", ואינו נראה.

46. עיין רס"ג, פירוש בראשית, עמ' 127.

47. כך גורס כ"י פטרסבורג וגרסה זו מתאשרת בתאגיים. דירינבורג 'תעאל', ונראה התאמה לכתוב. הרב קאפח 'והנני'.

48. פרטים עיין, A.S. Kaye, ed., Semitic Studies in Honor of W. Leslau, Wiesbaden 1991, pp. 168-169.

ועיין גם *أبو منصور الجواليقي، المعرب، تحقيق أحمد محمد شاكر، القاهرة ١٣٦١، ص. ٦٧.*

49. תקן אפוא לפי זה 'גירשוהו בחפזון' אצל הרב קאפח.